

Садова М.А.

Суб'єктно-контекстна концепція професійної відповідальності особистості

Садова Мирослава Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної та прикладної психології
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна

Анотація. У статті розкривається зміст професійної відповідальності як професійно-значущої властивості особистості, яка є результатом аналізу та узагальнення поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених на проблему відповідальності, авторського розуміння сутності даного феномену з точки зору суб'єктно-контекстної концепції.

Суб'єктно-контекстна концепція, заснована на ідеї про те, що кожний суб'єкт професійної діяльності (фахівець, співробітник професіонал в гуманітарній парадигмі) вимушений певним чином ставитися до контексту зовнішньої дійсності (норм і правил конкретного місця роботи), заслуговуючи при цьому свободу вибору і дій у відповідних ситуаціях, а й зобов'язуючись розвивати персональну професійну відповідальність з тим, щоб цією свободою правильно користуватися. Професійну відповідальність в контексті нашої концепції ми пов'язуємо з особистісними якостями, свободою вибору, самостійністю, з індивідуальною неповторністю, результативністю, людяністю, локусом контролю, мотивацією досягнення і рівнем домагань. Інтегруючись з цими особистісними механізмами, відповідальність виступає в якості найважливішого регулятора поведінки суб'єкта в контексті непередбачуваних обставин та ситуацій (ситуативні детермінанти) на робочому місці.

Ключові слова: професійна відповідальність, суб'єкт, об'єкт, інстанція відповідальності, суб'єктно-контекстна концепція

Динаміка суспільного життя і темп науково-технічного прогресу, що породжують необхідність у перегляді змісту професій, а з ними й відповідних вимог до особистості, потребують перегляду існуючої практики організації процесу професіоналізації сучасного працівника, адже в умовах ринкових відносин виробництво орієнтується на поповнення молодими і перспективними фахівцями здатними відповідально, кваліфіковано й оперативно вирішувати професійні задачі.

Роль професійної відповідальності до своїх професійних обов'язків особливого значення набуває у сферах як гуманітарної так і технічної складових, де сучасним фахівцям потрібно враховувати не лише соціальний, економічний чинники, але й індивідуально-стратегічний їхніх клієнтів.

Тому актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється недостатнім теоретико-практичним вивченням професійної відповідальності особистості, де нормативні вимоги кожної професії і рівня кваліфікації різні, отже існують розбіжності між нормативними системи.

Проблема полягає у недостатній відповідальності суб'єктів професійної діяльності за інших і перед ними, за природу і майбутнє за себе самих і перед собою. Активне вживання поняття «відповідальність» у професійній сфері перетворюється на симуляцію. І це стало нагальною соціальною проблемою на практиці, яка потребує її психологічного опрацювання у нових контекстах.

За останні роки не можливо відмітити зростання інтересу про проблем професійної відповідальності в психології теоріях. Першу групу досліджень складають наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які направлені на дослідження відповідальності, як якості суб'єкта життєдіяльності (С.В. Биков, Л.І. Дементій, К.А. Абульханова-Славська, С.Л. Рубинштейн, Б.Ф. Ломов).

Другу групу, яка найбільш безпосередньо стосується нашого дослідження, де проблема відповідальності особистості у професійній діяльності є центральною вивчали такі відомі науковці: Л.І. Дементій, М.В. Муконіно, А.Л. Журавльова, А.В. Карпова, Р.Л. Кричевського, Ю.П. Платонова, А.Л. Свенницького, Т.Ю. Базарова, В.А. Бодрова, С.В. Бикова та ін., Вивченню відповідальності у трудовій діяльності, як особливої фор-

ми контролю за поведінкою та успішністю працівника на виробництві, приділено увагу в роботах К. Муздибаєва. Професійну відповідальність з точки зору активної життєвої позиції, самопізнання та саморозвитку розглядають К.А. Абульханова-Славська, В.І. Слободчиков, А.Г. Асмолов, А.В. Брушлінський, В.В. Давидов, В.В. Знаков, И.С. Кон, Б.Д. Паригін, В.А. Петровський, С.Л. Рубинштейн і ін.

Водночас, незважаючи на різносторонні теоретичні підходи та напрями емпіричного вивчення професійної відповідальності особистості, дискусійним залишається поняття, що стосуються концептуальних положень суб'єктно-контекстного підходу професійної відповідальності, уявлення про її структуру (психологічні складові), якості та основні характеристики. Особливої уваги потребує вивчення емоційного переключення, мотиваційного опосередкування та фіксації як базових механізмів мотивації; сутності психологічних детермінант професійної відповідальності особистості; особистісних ресурсів як основи в подоланні ризикованих ситуацій, типів та рівнів професійної відповідальності особистості, безвідповідальності включно. Не відображена в дисертаційних дослідженнях сутність самоактуалізації та кар'єрного росту, які напряму залежать від професійної відповідальності. Не розроблені прикладні аспекти (використання на практиці) проблеми професійної відповідальності особистості, не розроблена програма формування проф. есійної відповідальності.

Виходячи з цього ми поставили собі за мету теоретично обґрунтувати суб'єктно-контекстну концепцію професійної відповідальності особистості.

Відповідно до розглянутих методологічними установак дамо визначення професійної відповідальності - це вище, інтегративне, професійно-значуще утворення, що відображає об'єм і якість стратегічного самоконтролю суб'єкта і забезпечує оптимальну організацію та самоорганізацію професійної діяльності фахівця

На нашу думку, фундаментальними поняттями у ракурсі суб'єктно-контекстної концепції професійної відповідальності виступають в першу чергу поняття «активність» і «суб'єкт», адже під такою активністю ми розуміємо активність фахівця в даній області. Тільки в тому випадку, коли і якщо особистість є су-

б'єктом (діяльності, життєдіяльності) вона здатна співвідносити вимоги суспільства, об'єктивні умови життя з власними потребами, здібностями, можливостями, а, отже, в кінцевому підсумку, виробляти власний цілісний і оптимальний спосіб конкретної діяльності і життя.

Найбільш повне трактування терміна «суб'єктність» надається В.А. Петровським у його дослідженні цього феномена в психології [3, с. 78]. Під «суб'єктністю» він розуміє властивість індивіда бути суб'єктом активності. Стосовно людини «бути суб'єктом» – означає бути носієм ідеї «Я», а це, у свою чергу, означає, що людина мислить, сприймає, переживає і здійснює себе як причину себе самої (з лат. *causa sui* – причина себе). Потреба людини виступити перед собою, випробувати себе в своїй першопричинності по відношенню до світу, врешті-решт, обґрунтувати перед собою тотожність «Я = Світ», утворює глибинне джерело її надситуативної активності [4, с. 67].

У дослідженнях В.І. Подшивалкіної видозмінюється відношення до поняття «суб'єктність». При цьому мова йде не лише про осмислення ролі суб'єктивного в соціальному процесі, але й про розуміння ступінчатої вираженості суб'єктності. Частково це простежується в розумінні такого поняття як «актор», дієва особа, позбавлена суб'єктності [9, с. 5].

В контексті професійної діяльності суб'єктивна професійна відповідальність передбачає, що фахівець оцінює пред'явлені зовнішнім середовищем (колективом) вимоги, співвідносить їх зі своїми можливостями і здібностями, і тільки після цього приймає рішення про прийняття відповідальності. Такий процес передбачає активність особистості і може бути здійснений тільки тоді, коли у людини є можливість вибору – приймати чи не приймати на себе зобов'язання. Тільки в процесі вибору можливе виявлення справжнього ставлення до належного, а не простого виконання запропонованого. Таким чином, основною передумовою і умовою прийняття відповідальності є можливість вибору [2, с. 320].

Реалізуючи суб'єктно-контекстну концепцію до розуміння факторів професійної відповідальності, слід пам'ятати про те, що «актуалізація» будь-якої особистісної характеристики, визначається, на нашу думку, специфікою ситуації, в якій опиняється людина.

Поняття "контекст" прийшло в інші науки з логіки та лінгвістики, тому в психології та педагогіці статусу категорії воно ще не набуло і в словниках цих наук не описано.

У психології контекст пов'язаний з поняттям "ситуація" (= система умов, що спонукають суб'єкта і опосередковують його активність). Тобто в ситуацію включаються і зовнішні умови, і сам суб'єкт, і ті люди з якими він контактує.

Особлива роль в контекстному навчанні відводиться поняттю «професійний контекст» за А. Вербицьким.

Професійний контекст – сукупність предметних завдань, організаційних, технологічних форм і методів діяльності, ситуацій соціально-психологічної взаємодії, характерних для певної сфери професійної діяльності [2, с. 91].

У контексті нашої роботи особливого значення набувають наступні тези концептуальних положень.

Перша з них пов'язаний з ідеєю про те, що ситуація в повній мірі буде визначати конструктивну активність суб'єкта, якщо вона набуває для нього значимість – певний особистісний смисл.

Згідно з другим, ситуація може стати значимою для особистості в силу присутності в ній якої-небудь ознаки (характеристики) або поєднання ознак, що співвідносяться з особистісними особливостями людини (наприклад, її потребами, домаганнями і т. д.).

Третя теза полягає в тому, що сприйняття та інтерпретація ситуації визначається цілісною системою уявлень суб'єкта про навколишній світ. За допомогою цієї категоризації та інтерпретації індивід «визначає» ситуацію і будує свою поведінку відповідно з цим «визначенням». Таким чином, сприйнявши ситуацію як значиму шляхом оцінки її різних характеристик, людина реалізує в ній свою активність і відповідність.

Виходячи з цього, згідно загальним визначенням, професійна відповідальність є вищим оптимальним способом особистісної організації та самоорганізації професійної діяльності, і в цьому сенсі є властивістю особистості та професійно-значущою якістю суб'єкта.

Важливими моментами, які не висвітлюються у попередників є те, що професійну відповідальність ми розглядаємо по-перше, крізь призму часової перспективи: а) відповідальність за вчинену дію – ретроспективний аспект; б) відповідальність за те, що необхідно здійснити – перспективний: по-друге, за що суб'єкт несе відповідальність, що покладено на нього або прийнято ним самим для виконання; по-третє, професійна відповідальність пов'язана з авторитетним адресатом відповідальності: перед ким суб'єкт несе відповідальність, звітує; по-четверте, «як фахівець відповідає», тобто як, яким чином, завдяки яким механізмам і умовам, в яких робочих ситуаціях він реалізує професійну відповідальність, є дійсно професійно відповідальною особистістю.

Під когнітивним компонентом відповідальності ми розуміємо, насамперед, усвідомлення сутності і необхідності відповідальності, а також умови, в яких відповідальність буде реалізована.

У структурі відповідальності емоційний компонент займає особливе місце у зв'язку з тим, що, з нашої точки зору, він є критерієм прояву ціннісно-сміслового ставлення до відповідального завдання. Емоційний компонент може грати двояку роль у прийнятті та в процесі реалізації відповідальності. Позитивне емоційне ставлення до відповідальних ситуацій сприяє розгортанню творчої, конструктивної активності у професійній діяльності. Негативні емоційні стани, навпроти, гальмують і сам процес прийняття відповідальності і процес виконання відповідальних справ.

Поведінково-результативний компонент включає в себе необхідні показники виконання відповідальної справи та її результату.

Для розуміння індивідуально-типологічних особливостей професійної відповідальності за необхідне є виявлення типів професійної відповідальності за переважанням тих чи інших вище виділених параметрів у кожного типу (або наявність у нього всієї сукупності параметрів, що, ймовірно, свідчатиме про оптимальність даного типу, тобто, наявність у нього всіх ознак професійної відповідальності) [6, с. 30].

Багатьма авторами робилися спроби визначення особистісних і ситуаційних детермінант відповідальності (Ш.Х. Шварц, К. Муздибаев та ін.). При цьому мова йшла насамперед про соціальну відповідальність. У дослідженнях дуже часто відповідальність отожднювалася з старанністю, дисциплінованістю, локусом контролю. Явно недостатньо робіт з визначення факторно-детермінаційного ряду особистісних відповідальності. Поки ще немає робіт, в яких би особистісні детермінанти відповідальності були розглянуті комплексно, теоретично обґрунтовано й практично доказово [5, с. 35].

Як професійно-значуща властивість особистості відповідальність може бути випробувана, описана через сукупність різних ситуацій і, насамперед, через граничні по відношенню до кожної людини ситуації.

Реалізуючи суб'єктно-контекстний підхід до розуміння феномену професійної відповідальності, слід пам'ятати про те, що «актуалізація» будь-якої особистісної характеристики, визначається, насамперед, специфікою ситуації, в якій опиняється суб'єкт (фахівець).

Таким чином, міра відповідальності, як аспект цілісної відповідальної поведінки, піддається подвійній детермінації: з боку особистих особливостей і з боку ситуації.

Суттєвим для нашого дослідження є розгляд ризику, з точки зору професійної відповідальності особистості, що ухвалює рішення в ситуації невизначеності. Саме відповідальності як професійно важливій якості майбутнього фахівця необхідно приділяти особливу увагу в процесі професійного становлення, адже професійна відповідальність особистості має базуватися на прогнозуванні наслідків і попередньому аналізові альтернативних рішень [4, с. 48].

Відповідальність як ресурс особистості - це здатність оптимальним чином адаптувати особистість до важких, невизначених, критичних і навіть граничних для особистості ситуацій. Відповідальність може бути актуальним і потенційним (латентним) ресурсом особистості. Якщо людина усвідомлює свою здатність контролювати ситуацію, життя і готова до вирішення протиріч, то навіть при несподіваних виникаючих критичних ситуаціях, вона завжди «озброєна» цією здатністю [7, с. 102].

Виступаючи в якості ресурсу особистості відповідальність виступає основою психічного комфорту, зниження напруженості. Усвідомлення і оцінка вкладених зусиль у подолання важких ситуацій або побудови, досягнення успіхів і т.д. підвищують у відповідальних людей задоволеність професією.

Висновки. Таким чином, наша концепція професійної відповідальності в руслі суб'єктно-контекстного

підходу являється складним динамічним інтегративним утворенням професійної діяльності, яка спрямована на пояснення процесу та механізму реалізації індивідуально-типологічних особливостей професійної відповідальності в реальних умовах професійного становлення та діяльності особистості. Саме така стратегія забезпечує цілісне розуміння сутності і процесу реалізації професійної відповідальності, відповідає на питання про роль відповідальності у професійній діяльності людини.

Суб'єктно-контекстна концепція заснована на ідеї про те, що кожний суб'єкт професійної діяльності (магістрант, фахівець, співробітник в сфері освіти) вимушений певним чином ставитися до зовнішньої дійсності, відповідної ситуації (норм і правил конкретного місця роботи), заслуговуючи при цьому свободи вибору і дій, а й зобов'язуючись розвивати персональну професійну відповідальність з тим, щоб цією свободою правильно користуватися.

Тому професійну відповідальність з точки зору суб'єктно-контекстного підходу ми пов'язуємо з особистісними якостями, свободою вибору, з індивідуальною неповторністю, людяністю, результативністю, особистісними ресурсами, ризиком в контексті сучасної ситуації.

Перспективи дослідження:

- емпірично обґрунтувати суб'єктно-контекстну концепцію професійної відповідальності особистості;
- реалізувати суб'єктно-контекстний підхід до вивчення психологічних складових, механізмів саморегулювання мотивації та детермінант функціонування та розвитку професійної відповідальності особистості в контексті цілісної життєдіяльності суб'єкта;
- визначити види та типи професійної відповідальності особистості.
- розробити критерії та визначити рівні сформованості професійної відповідальності особистості.
- виявити чинники професійної безвідповідальності та характер впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників на формування відповідальності особистості;
- обґрунтувати та виявити види професійної відповідальності особистості, які стають транс дисциплінарними.
- обґрунтувати взаємозв'язок професійної відповідальності з особистісними ресурсами, ризиком, кар'єрним ростом та самореалізацією фахівця.
- розробити програму тренінгу для бакалаврів та магістрів з метою формування у них професійної відповідальності особистості.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Баранова С.В. Развитие понятия «ответственность» в современной психологии / Баранова Светлана Вячеславовна // Проблемы общей та педагогической психологии : сб. научных работ института психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины. – 2005. – Т. IV, ч. 5. – С. 6-10.
Baranova S.V. The development of the concept of "responsibility" in modern psychology / Svetlana Baranova Vyacheslavovna // Problems of General and Educational Psychology: Coll. science-term papers Institute of Psychology. G.S. Kostyuk APS Ukraine. - 2005 - Vol IV, ch. 5 - P. 6-10.
2. Вербицкий А.А. Инварианты профессионализма: проблемы формирования: монография / А.А. Вербицкий, Н.Д. Ильязова. – М.: Логос, 2011. – 288 с.
Verbitsky A.A. Invariants of professionalism: problems of formation: monograph / A.A. Verbitsky, N.D. Ilyazova. - Moscow: Logos, 2011. - 288 p.
3. Дементий Л.И. Ответственность личности как качество субъекта жизнедеятельности: дис... доктора. психол. наук : 19.00.01 / Людмила Ивановна Дементий. – М., 2006. – 357 с.

- Dementiy L.I. *The responsibility of the individual as the subject of quality of life: Dis ... Doctor. Psychology. Sciences: 19.00.01 / Ludmila Dementii. - M., 2006. - 357 p.*
4. М'ясникова Н.О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / М'ясникова Наталя Олександрівна. – Х., 2008. – 220 с.
- Myasnikova N.O. Responsibility in modern social practices: Thesis. ... Candidate. Philosophy. Sciences: 09.00.03 / Myasnikova Natalia. - H., 2008. - 220 p.*
5. Лазорко О.В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Лазорко Ольга Валеріївна. – К., 2007. – 19 с.
- Lazorko A.V. Psychological determinants of responsibility of managers of industrial enterprises: Author. Thesis. candidate. Psychology. sciences specials. 19.00.05 "Social Psychology" / Olga V. Lazorko. - K., 2007. - 19 p.*
6. Плахотний А.Ф. Свобода і відповідальність (соціологічний аспект) / А.Ф. Плахотний. – Харків : Наука, 1972. – 446 с.
- Plahotnyy A.F. Freedom and Responsibility (sociological aspect) / A.F. Plahotnyy. - Kharkov: Nauka, 1972. - 446 p.*
7. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис... доктора психол. наук : 19.00.07 / Савчин Мирослав Васильович. – К., 1997. – 410 с.
- Savchyn M.V. Psychological foundations of the responsible person's behavior, dis ... Doctor Psychology. Sciences: 19.00.07 / Savchyn Mirosлав Vasilevich. - K., 1997. - 410 p.*
8. Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Сагань Іванна Андріївна. – К., 2010. – 258 с.
- Sagan I.A. Socio-psychological characteristics of individual responsibility in terms of difficult situations of life : Dis. ... Candidate. Psychology. Sciences: 19.00.05 / Joanna A. Sagan. - K., 2010. - 258 p.*
9. Подшивалкіна В.І. Соціальні технології: проблеми методології і практики / В.І. Подшивалкіна. – К., 1997. – 352 с.
- Podshivalkina V.I. Social technologies: problems of methodology and practice / V.I. Podshivalkina. - K., 1997. - 352 p.*

Sadova M.A. Subject-context conception of professional responsibility of personality

Abstract. The article reflects the content of professional responsibility as a professionally meaningful quality of the individual which is the result of the analysis and synthesis of the points of view of native and foreign scientists on the issue of responsibility, author's understanding of this phenomenon in the context of subject-context conception.

The subject-context conception is based on the idea that each subject of professional activity (specialist, professional in the sphere of humanitarian paradigm) is forced to relate to the context of external reality (norms and rules of certain workplace) and he deserves the freedom of selection and actions in corresponding situations, but at the same time he is obliged to develop personal professional responsibility to use this freedom in the right way. We link the professional responsibility in the context of our approach with personal qualities, freedom of choice, independence, individual uniqueness, effectiveness, humanity, self control, motivation of achievement and level of aspiration. Integrating with these personal mechanisms the responsibility acts as the most important regulator of the subject's behavior in the context of unforeseen circumstances and situations (situational determinants) at the workplace.

Keywords: professional responsibility, subject, object, instance of responsibility, subject-context conception

Садовая М.А. Субъектно-контекстная концепция профессиональной ответственности личности

Аннотация. В статье раскрывается содержание профессиональной ответственности как профессионально-значимого свойства личности, которое является результатом анализа и обобщения взглядов отечественных и зарубежных ученых на проблему ответственности, авторского понимания сущности данного феномена с точки зрения субъектно-контекстной концепции.

Субъектно-контекстная концепция, предложенная нами основана на идее о том, что каждый субъект профессиональной деятельности (специалист, сотрудник профессионал в гуманитарной парадигме) вынужден определенным образом относиться к контексту внешней действительности (норм и правил конкретного места работы), заслуживая при этом свободу выбора и действий в соответствующих ситуациях, но и обязан развивать персональную профессиональную ответственность с тем, чтобы этой свободой правильно пользоваться. Профессиональную ответственность в контексте нашего подхода мы связываем с личностными качествами, свободой выбора, самостоятельностью, с индивидуальной неповторимостью, результативностью, человечностью, локусом контроля, мотивацией достижения и уровнем притязаний. Интегрируясь с этими личностными механизмами, ответственность выступает в качестве важнейшего регулятора поведения субъекта в контексте непредвиденных обстоятельств и ситуаций (ситуативные детерминанты) на рабочем месте.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, субъект, объект, инстанция ответственно сти, субъектно-контекстная концепция